

Is dat vrijzinnig democratisch of zoiets dergelijks, of links-democratisch... Ik weet het gewoon niet. Erg midden waarschijnlijk. Ik weet ook niet wat katholiek bouwen is. Ik weet niet wat gereformeerd bouwen is. Ik weet ook niet wat links-radicaal bouwen is. Dat bestaat volgens mij ook niet. Ik heb zelden gebouwen gezien, waarvan ik zeg, tsjonge, jonge, wat is dat gereformeerd. Dat hangt namelijk van mij af. Niet van het gebouw.'

... Ik neem het een heleboel collega's kwalijk, en mijzelf ook, dat we dus jarenlang gefreewheel hebben op de economie, zonder goed na te denken wat we eigenlijk deden...

bestuur, dan ik had gedacht. En dat vind ik erg fijn.'

Ik had de indruk van de vergadering van 12 mei, dat de groep die daar was erg positief meedacht.

'Ja, dat is me ook erg tot steun geweest, dat is zo. Maar ik ben er natuurlijk niet bang voor als ze op een gegeven moment zeggen: je wordt geïsoleerd. Nou, dat zal dan wel, dan heb ik òf iets te snel gewild, dat is één mogelijkheid, dan zet ik mezelf gewoon hoger dan de rest, òf ik heb het niet goed gedaan, niet goed overgebracht en dan ben ik dus gewoon lager dan de rest. Beide dingen zijn mogelijk. Dat is het risico van het vak.'

Is de architect een verschijnsel dat in de toekomst verdwijnt? Zo ja, waarom?

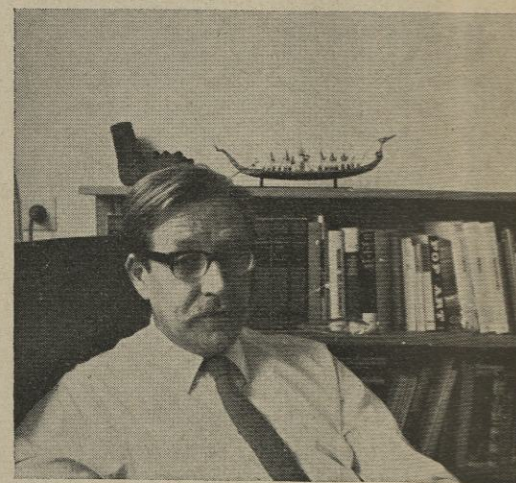
'Architect, dus als zo'n eilandbewoner ja... zeer duidelijk. En ik geloof ook dat er steeds architecten zullen verdwijnen, ook zo'n architect nieuwe stijl. Het beeld schuift gewoon door. Ik vraag me dus af waar... Het zijn twee glijdende schalen: er is een ontwikkeling van architect als man die wat wil en doet, en er is een ontwikkeling van de maatschappij, die toelaat wat architecten willen en doen. Ik zie niet precies dat die beelden elkaar altijd helemaal dekken. Er zullen wel eens een keer gaten vallen in die twee beelden en dan rolt er een hele partij mensen gewoon uit, die vallen uit de boot. En nu lijkt het erop dat die mensen die eilandbewoner willen zijn, dat die er voor het grootste deel uitvallen. Het lijkt er ook op, dat de mensen die alléén iets kunnen doen uitvallen. Het lijkt er niet op dat mensen die in groepen werken eruit zullen vallen, vooralsnog. Maar dat weet ik niet zeker. Vroeger kon je misschien voorspellen dat de eerstkomende twintig jaar zo-en-zo zouden zijn, maar dat durf ik gewoon niet: ik dacht dat het veel sneller ging dan twintig jaar. De cycli worden steeds sneller.'

drie dreunen

In een interview met het Tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten heb je gezegd dat je drie jaar voorzitter wil blijven; een jaar voor aanloop, het tweede jaar om de dreun uit te delen en het derde jaar om de zaak te consolideren. Wat is die beloofde dreun?

'Dat is op z'n minst tweeledig en dat is op de eerste plaats dus dat het noodzakelijk is, nee... Het bestuur van de BNA zegt aan de leden aan, dat het noodzakelijk is, dat de mentaliteit van de architect oude stijl verdwijnt en dat er een mentaliteit architect nieuwe stijl ontstaat. Dat is één dreun, want daarmee maak ik namelijk een heleboel levens stuk.

Een tweede dreun is: dat het vakmanschap, het intelligentieniveau van dat vakmanschap, zo verschrikkelijk klein is met de productie-technieken van vandaag, dat er hard nodig wat moet gebeuren, waarvan akte. Waarvan straks bewijzen zullen zijn, waar consequenties uitrollen enz. enz. Wordt aan die twee voorwaarden niet voldaan, dan is het over. Dat is de laatste dreun. Dan is dat vak uitgestorven, dan houdt het vak gewoon op. Er blijft dan een grote categorie mensen over die bouwen, maar dat zijn dan geen architecten. En er blijft een hele kleine groep architecten over, die potentieel zo geladen zijn, dat men adviezen van ze wil hebben, maar die zijn dan niet meer bij het bouwen betrokken. Alleen maar adviseurs in een soort ruimtelijke ordening... Drie dreunen, ja.'

... Wat vroeger is gebeurd, is dat het eiland BNA en het eiland NAG elkaar niet wilden kennen, en dan krijg je natuurlijk hele rare, verwrongen en harde situaties. Dat is voorbij, ik bedoel, ik wil ook geen geluiden meer opvangen uit de Middeleeuwen. Wat heb ik daar aan? ...

Project van
Otto Hamer en
Hans van Lunteren

Van de kant van de beeldende kunstenaars wordt de wens steeds sterker om in teamverband samen te werken met architecten en stedenbouwkundigen. Steeds sterker wordt de wens om níet meer een beeld voor een wijk te maken, maar méde een wijkbeeld te creëren. In dit verband zijn twee feiten memorabel. De gemeente Utrecht heeft een subsidie van 25.000 gulden verstrekt aan de Werkgroep Overvecht, die zich met verbetering van het woonmilieu in deze nieuwe Utrechtse wijk wil bezighouden. De werkgroep bestaat uit drie beeldhouwers, een socioloog en een tuinarchitect.

Tweede feit: het gewest Utrecht van de BBK heeft in juli bij de wethouder van cultuur een nota ingediend waarin (o.a.) de noodzakelijkheid van een vroegtijdige inschakeling van kunstenaars bij de vormgeving van het milieu vastgesteld wordt. De opstellers van de nota, bestaande uit onder anderen Hans van Lunteren en Otto Hamer, twee beeldhouwers die ook tot de Werkgroep Overvecht behoren, roepen de gemeente op om het niet te laten bij het experimentele project van de Werkgroep Overvecht, maar soortgelijke activiteiten te stimuleren ten behoeve van andere wijken, gebouwde of nog slechts geplande. Op vele plaatsen in den lande zijn dergelijke ontwikkelingen waarneembaar; Utrecht is slechts een voorbeeld, dat wij als zodanig naar voren schuiven.

verschuiving

In de beeldende kunst is een verschuiving te zien van het atelier naar de situatie: vele kunstenaars gaan over van het (op een atelier ontwikkeld) beeld naar een werkelijke situatie, die door activiteit van de kunstenaar in ontwikkeling gebracht wordt. De op de activiteiten van de Werkgroep Overvecht gebaseerde nota van de BBK-Utrecht: „Deze verschuiving vindt zijn oorsprong in de opvatting, dat een plastic, wil deze zin hebben in een bepaalde situatie, een zo sterk mogelijke relatie tot die situatie dient te hebben. Dit houdt natuurlijk niet in dat er geen situaties zouden kunnen zijn waarin een op het atelier ontwikkelde plastic niet op zijn plaats is. Het houdt echter wél in, dat de kunstenaar gedurende het gehele ontwikkelingsproces dat een bouw of een planning doormaakt tot zijn voleinding, ingeschakeld dient te zijn, wil hij juist en optimaal kunnen functioneren”.

Hans van Lunteren, een van de opstellers van de nota: „Er wordt een gebouw of een wijk gemaakt en hij wordt vervolgens versierd met plasticjes. Laten we beginnen vast te stellen dat een ding, als het goed is, niet versierd hoeft te worden. In hoeverre is het nu mogelijk om een deel van de kritiek op stedenbouwkundige planning te ondervangen door inschakeling van kunstenaars? De kunstenaar, die zich sinds hij environments maakt met 'omgeving' bemoeit, wil zijn vakgebied inbrengen in stedenbouwkundige planning om er een totaliteit van te maken. Totnogtoe wordt in nieuwbouwwijken de dienst uitgemaakt door slechts enkele disciplines: technologisch-utilitaire disciplines. Deze bestrijken een klein deel van de menselijke mogelijkheden en behoeften, zodat je méer zult moeten doen, wil je althans een situatie creëren die completer,

kunstenaars in teamverband met stedenbouwkundigen en architecten

bevredigender is.”

De nota: „De verarming van de stedelijke omgeving dient geweten te worden aan een te geringe aandacht voor het 'niet-kwantificeerbare', datgene wat niet duidelijk tot een technologisch-utilitaire functie is terug te brengen. De mens ontwerpt zich een omgeving waaraan al het menselijke vreemd is.”

teamverband

En waarom zal de kunstenaar wél goed kunnen doen wat architecten en stedenbouwers dan kennelijk verknollen?

Van Lunteren: „Hij zal dat niet als eenling kunnen, zomin als de architect dat kan. Daarom praten wij over een teamverband met gelijkwaardige partners. Ik geloof dat de kunstenaar een zeer wezenlijke inbreng heeft, omdat hij de zaken vanuit een andere hoek benadert: de kunstenaar heeft, evenals architecten, een ontwikkeling doorgemaakt wat betreft de vormrelatie, maar dan vanuit een minder gebonden achtergrond. Het is mogelijk dat de kunstenaar inzake vorm en kleur een ontwikkeling heeft doorgemaakt die op een specifieke manier geënt is op de psychische gesteldheid van de mens. De kunstenaar is de onderzoeker (specialist) met de grootste vrijheid ten opzichte van de wereld om hem heen; hij heeft nl. niets te verliezen. De terreinen van zijn onderzoek strekken zich uit van de meest elementaire basisprincipes van ruimtelijke vorm tot de meest gecompliceerde beeldstructuren ten aanzien van de psychische gesteldheid van de mens in relatie tot zijn ontwikkeling, zijn bewustwording, zijn plaatsing in de omgeving. Dit betekent dat hij vaak tot een verrassender vormgeving komt dan bv. mensen van een plantsoendienst, die vanuit een andere achtergrond werken.”

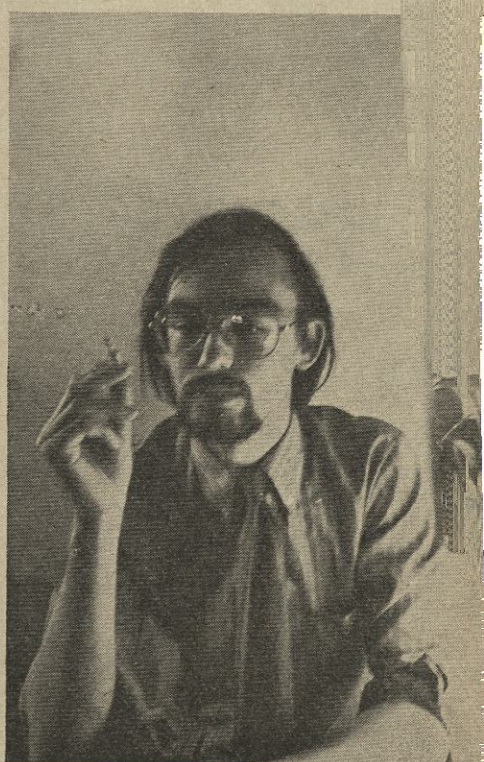
Otto Hamer baseert de inbreng van de kunstenaar principieel op de noodzakelijkheid van inspraak van de burgerij als geheel. „Deze inspraak is verbonden met 'zeggingskracht' en dus met vormgeving. Dat kan zijn vormgeving van eerste onbewuste wensen of behoeften (zodat je insprekt op 'ideologisch', verbaal vlak), én het kan zijn vormgeving van materialen. Door inspraak kan iedereen creativiteit ontplooien; de meeste burgers op verbaal niveau, en wij op het materiële niveau van de technisch-artistische inbreng in de stedelijke omgeving”!

Tekst van Otto Hamer: „Wanneer men de overgang wil maken van een streven naar een louter materieel welzijn, naar een streven naar vormen van een alles omvattend welzijn, en wanneer men dan dat meer alles omvattende welzijn onder woorden wil brengen, komt men als vanzelf terecht bij het begrip 'cultuur'. Wellicht zal men dan kunnen gaan spreken van een 'strijd' om een cultureel welzijn als een latere fase in een proces waarvan ook de strijd om een materieel welzijn een onderdeel was. Deze strijd zal zeker niet in de eerste plaats een strijd worden om geld, maar veel meer een strijd om ideeën en om begrip voor ideeën, en om de bereidheid de ideeën te ontwikkelen en ze te gebruiken. In dit verband zal men voortaan moeten begrijpen dat men

niet een complete culturele situatie kan creëren door de 'cultuur' (waaronder men beeld of kunstvoorwerp verstaat) later bij wijze van versiering toe te voegen aan een object, gebouw, situatie, die opzichzelf die 'complete culturele situatie' niet kan waarmaken. Hier zal men kunnen spreken van een culturele illusie.”

Otto Hamer

Hans van Lunteren

overvecht

„In Overvecht”, zegt Hans van Lunteren, de problematiek toespitsend op de enigszins notoir geworden Utrechtse nieuwbouwwijk, „vind je de vier functies (wonen, werken, verkeer, recreatie) als basis, maar ze zijn nog afgestemd op het functionele, in zijn meest simpele vorm geanalyseerd en toegepast. Dit uitsluitend functionele is slechts een van de vele aspecten die de functies moeten hebben, willen zij samen tot een complete culturele situatie uitgroeien. De problematiek is nu hoe men deze uitsluitend functioneel toegepaste elementen in een verband kan zetten waardoor zij niet apart en gescheiden werken, maar gaan samensmelten tot een totaal, dat een 'leefbare situatie' gaat vormen. Aan de vier functies moeten meer aspecten toegevoegd worden. Voor de alledaagse, directe omgeving kan dit (zolang de situatie nog zo is dat men niet de mogelijkheid heeft zijn eigen omgeving te kiezen) alleen dan op de juiste wijze gebeuren in samenspraak met de bewoners- en belangengroepen. Het kan gebeuren op een directe manier of de indirecte: het onderzoek, waarvoor de socioloog en de psycholoog moeten worden ingeschakeld. Een dergelijk onderzoek is nodig om tot concrete voorstellen te komen ten behoeve van de ontwikkeling van de wijk, de groei, het beleven, het verwonderen, het ontmoeten, en de identiteit in en van de wijk.”

De Werkgroep Overvecht maakt een onderscheid tussen „de bijzondere gronden en de alledaagse gronden, een verdeling die zijn oorzaak vindt in de positie waarin de bewoner-gebruiker zich bevindt ten opzichte van deze gronden.”

Tot de alledaagse gronden rekent de werkgroep die gronden waar men vertoeft zonder speciale redenen; deze vallen onder het directe leefmilieu van de bewoner-gebruiker. Ten aanzien van de bestemming doen zich meerdere mogelijkheden voor: plantsoen, speelplaats, groenstrook, kleur enz. Op de bijzondere gronden, die tot het indirecte leefmilieu van de bewoner-gebruiker gerekend kunnen worden, verkeert men mét een speciale reden; het zijn de gronden van de winkelcentra, wegen, recreatieterrainen, stations, sportvelden enz.

alledaags leefpatroon

Hans van Lunteren: „Willen de alledaagse gronden tot een wezenlijk onderdeel van het alledaagse leefpatroon gerekend kunnen worden, dan dienen ze vanuit dat leefpatroon zélf ontwikkeld te worden. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat de vorming van een wijk voor een groot deel afhankelijk is van een organisatiemethodiek, van een bundeling en begeleiding van in de wijk levende ideeën en behoeften. Het heeft geen zin om kwaliteiten aan te brengen, hoe esthetisch verantwoord ook, die niet in overeenstemming zijn met de ideeën en opvattingen van de bewoners van de wijk. Om met prof. Habraken te spreken: 'Wij als specialisten zijn er niet om missionarische te spelen.'”

Werkgroepen uit de bevolking zouden volgens Van Lunteren als volgt kunnen functioneren: „Uit de ideeën en suggesties van de bewoners wordt een program van eisen opgesteld, waarbij mogelijkheden en onmogelijkheden zijn aangegeven. Ik denk hier aan de ligging van

'Woonbroden' in de Utrechtse wijk Overvecht.

kabels, eigenschappen van gronden en planten, de ter beschikking staande gelden en materialen. (Juist de beperking van geld en materiaal geeft de stimulans tot de hoogste vorm van creativiteit). Met deze gegevens zal dan een discussie op gang gebracht moeten worden, waardoor niet alleen de specialist maar ook de bewoner tot vormende activiteit wordt aangezet. Dit zal uiteindelijk leiden tot een vormbepaling, waarin een zo compleet mogelijke deelname aanwezig is. Nu is het natuurlijk uitgesloten dat iedereen zijn eigen ideeën omtrent de vormgeving van zijn directe omgeving kan bepalen, maar hij zal de mogelijkheid moeten hebben een directe invloed uit te oefenen op de vormgeving van deze gronden. Deze procedure zal mogelijk tot een emotionele binding met de omgeving leiden; het zal de bewoner vertrouwd doen zijn met, of althans minder vreemd doen staan tegenover de vormgeving van zijn woonomgeving, zelfs wanneer hieruit een plastische vorm, een ruimtelijk object ontstaat met wat voor functie (functies) of kwaliteitskenmerken dan ook.”

„Omdat alles vanuit het alledaagse leefpatroon moet groeien kan datgene wat in ontwikkeling gebracht moet worden nu nog niet bekend zijn, zeker niet de uiteindelijke verschijningsvorm ervan. Net zo min als we kunnen voorzien wat over twintig jaar de technische mogelijkheden zijn. De vragen die ons gesteld worden naar concrete, uitgewerkte plannen, zijn dat ook irreëel. Maar we kunnen 't wél hebben over de aspecten vanwaaruit wij de ontwikkeling op gang willen brengen:

1 Een eigen karakter geven aan de vorming van de directe woonomgeving. Dit kan gebeuren door de keuze van beplanting, hun onderlinge samenhang, hun relatie tot de weg, de plaatsing van banken.

2 De ontwikkeling van kinderspeelvoorwerpen. Dit kan gebeuren door aan de omgeving en

de voorwerpen dié kwaliteiten en veiligheden te geven, die in samenspraak met de ouders worden vastgesteld. Ik gebruik met opzet het woord 'speelvoorwerpen'; dit impliceert nl. dat er meer functies aan gegeven kunnen worden dan tegenwoordig het geval is met een enkelvoudig klimrek. Je kunt denken aan speelstructuren, die een visuele symbolisering en accentuering zijn van de plaats, waarbij door inbreng van beweegbaarheid sprake kan zijn van wisselende functies. Deze gerichtheid op niet-enkelvoudige speelstructuren is van groot belang voor de ontwikkeling van het kind; het wordt niet meer 'vastgeprikt', het heeft de mogelijkheid tot 'adventure'.

3 Wij willen die kwaliteiten aanbrengen, die aanleiding geven om overdag en 's avonds een 'blokje om te gaan'. Een gevoel van beschutting, een plaats waar zich iets speciaals bevindt. Een avondwandeling of een 'blokje om' heeft altijd een doel of een speciaal keerpunt; een fontein, een winkelcentrum, een brug, een beeld, een werk in uitvoering enz.”

bijzondere gronden

Van Lunteren: „Voor de bijzondere gronden is de specialist meer ontwerper dan voor de alledaagse gronden. Uitgaande van de bestemmingen moet een program van eisen opgesteld worden, dat mede gevormd is door de behoefte van het ter plaatse geregeld verkerende publiek. Om deze behoefte te peilen is de hulp van sociologen en psychologen nodig. Voor de wijk Overvecht hebben wij de medewerking van de psychologische subfaculteit in Groningen en van drs. H. Burie, wetenschappelijk medewerker aan het Sociologisch Instituut (afd. bouwen en wonen) in Utrecht. We zullen ook contact zoeken met de psychologische subfaculteit in Groningen.

Ook in dit geval van de bijzondere gronden geldt dat de vraag naar concrete ontwerpen niet op z'n plaats is; als mij als beeldhouwer gevraagd wordt een beeld te maken voor een bepaalde plaats, kan ik in dit stadium niet vaststellen of zelfs een schets geven van wat ik daar denk te plaatsen. Wil het beeld een relatie hebben met de omgeving, dan moet het vanuit de gegeven situatie ontstaan.

Wat wij in Overvecht doen is een experiment dat uitgebreid kan worden naar andere nieuwe wijken. We kunnen uit de resultaten van de onderzoeken afleiden of we moeten doorgaan met het plannen van wijkstructuren waarin steeds meer open blijft en waarin de bewoner een steeds belangrijker rol gaat spelen, zoals in woningen waarin de bewoner zelf zijn indeling kan maken. Een andere conclusie zou kunnen zijn dat de bewoners meer een consumptieve instelling hebben dan wij op dit moment kunnen voorzien, en alleen dan ageren wanneer het hun geboden niet voldoet. Dan zou je dus woonomgevingen moeten maken waarin zoveel mogelijk kwaliteiten aanwezig zijn.”

2%-regeling

De nota van de BBK geeft de volgende formulering van het algemene probleem,

georiënteerd aan de door de Werkgroep Overvecht ontwikkelde ideeën: „De overheid dient als doelstelling te hebben dat de door haar uitgevoerde projecten aan een zo groot mogelijk programma van eisen voldoen. Voor het opstellen van dit programma van eisen voor de alledaagse gronden is een beslissingsbevoegde inbreng van de bewoners noodzakelijk. Voor hen vormen deze terreinen immers een essentieel onderdeel van hun leefmilieu. Bij het team van specialisten, dat als voornaamste taak heeft het begeleiden van de ontwikkeling, is de medewerking van kunstenaars onontbeerlijk. Wat betreft de bijzondere gronden is de kunstenaar, tesamen met de andere specialisten, meer de ontwerper, die zich inzet teneinde een zo compleet mogelijke situatie te creëren. Hetgeen echter een inbreng van de betrokken bevolking door middel van inspraakprocedures geenszins dient uit te sluiten.” Deze gedachtengang pousseert de BBK als leidraad voor andere projecten, zoals renovatie van andere stadsdelen.

Als consequentie van de integratie van kunstenaars in het proces van plannen van wijken en ontwerpen van gebouwen, noemt de nota een uitbreiding van de 1 tot 2 %-regeling voor kunstwerken: „Aan de door de gemeente gestelde voorwaarden voor het verkrijgen van een bouwvergunning, dienen de volgende punten te worden toegevoegd: de 1 tot 2 %-regeling, die reeds bij overheidsprojecten

van toepassing is, dient eveneens in de particuliere sector in werking gesteld te worden. De kunstenaar dient ook hier reeds in het beginstadium ingeschakeld te worden.” Aan deze stelling voegen de samenstellers van de nota de volgende opmerking toe: „De bloedarmoede van de visuele verschijningsvorm van ons gebouwenpark wordt voor een deel veroorzaakt door de vercommercialiseerde inbreng van de bouw in de particuliere sector.”

Van Lunteren en Hamer: „Die 1 tot 2 %-uitbreiding zien we nog niet gebeuren van vandaag op morgen, maar als je 't scherp stelt kun je de mensen er rijp voor maken.”

sanering

Otto Hamer: „Wat wij tegenover de technologische benadering willen is een inbreng van kwaliteiten die je bv. bij primitieve volken vindt.” De tijden van de architecture without architects - toen stedenbouw nog niet verengd en verspecialiseerd was tot een technologisch-utilitaire zaak - worden weer opgeroepen. Kunstenaars willen de technocratie een toom geven door deel te nemen aan ontwerpteams. En ten aanzien van wijken die tot stand gekomen zijn zonder een dergelijke inbreng, zijn zij in feite uit op... sanering, het gezondmaken van nieuwbouwwijken.